

Наталія ТАЦІЄНКО,
orcid.org/0000-0002-7872-9008
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tatsiyenko_natalia@ukr.net

ТВАРИННИЦТВО В СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УМАНСЬКОГО ПОВІТУ (XIX СТ.)

У статті зроблено спробу проаналізувати розвиток тваринництва у селянських господарствах Уманського повіту в XIX столітті. Встановлено, що успішне ведення сільського господарства, попри родючість ґрунтів, залежало ще й від забезпеченості тягловою силою. Тваринництво було традиційним заняттям селян і рентабельність їх господарств значною мірою залежала від його розвитку. Селянство Уманського повіту перевагу віддавало вівчарству: якщо в цілому по Київській губернії вівці склали 39,1% в структурі поголів'я, то у тваринництві повіту вівці склали 45,4%. Основною робочою силою у господарствах були коні: 91,6% їх поголів'я в губернії знаходилось в селянських господарствах. Наприкінці XIX ст. показник забезпеченості одного селянського господарства худобою становив: по Київській губернії 5,3, а по Уманському повіту 4,4. Але забезпеченість господарств робочою худобою була недостатньою, що впливало на стан сільського господарства та забезпеченість селян.

Ключові слова: селянство, тваринництво, селянські господарства, Уманський повіт, Київська губернія.

Nataliya TATSIYENKO,
orcid.org/0000-0002-7872-9008
PhD. (History), Assistant professor of History of Ukraine Chair
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman))
tatsiyenko_natalia@ukr.net

ANIMAL HUSBANDRY IN PEASANT FARMS OF UMAN DISTRICT (XIX CENTURY)

The article attempts to analyze the development of animal husbandry in peasant farms of Uman district in the XIX century. It was found that the successful conduct of agriculture, despite the fertility of the soil, also depended on the provision of traction. Livestock was a traditional occupation of the peasants and the profitability of their farms largely depended on its development.

The peasantry of Uman district preferred sheep breeding: if in the Kyiv province as a whole sheep accounted for 39,1% in the structure of livestock, in the livestock of the county sheep accounted for 45,4%. The main labor force in the farms was horses: 91,6% of their livestock in the province were in peasant farms. At the end of the XIX century the indicator of provision of one peasant economy with cattle made: on the Kiev province 5,3 and on the Uman district 4,4. But the provision of farms with working cattle was insufficient, which affected the state of agriculture and the provision of peasants. It is shown that the peasants of Uman district preferred to breed sheep of simple breeds, which was typical for the province as a whole.

Beekeeping was practiced mainly by wealthier peasants, as beekeepers were taxed for the right to use places suitable for apiaries. Compared to sheep breeding, pig breeding was less common among the peasants of the county and the province in general. Livestock and livestock depended primarily on the amount of hayfields on peasant farms.

Statistical indicators show that in 1897 the basis of livestock in Uman district continued to be sheep – 49,5%, 18,9% of livestock in the county was livestock, 17,5% – horse breeding, 13,8% – pig farming and 0,3% – goat breeding. A comparison of data on the total number of livestock in the Kiev province with the corresponding indicators for farms shows that 91,6% of horses, 89,3% of cattle, 92,4% of sheep, 87,5% of pigs and 30,3% of goats were in peasant farms. However, the available number of cattle on farms was insufficient to provide them. In Uman district, with the largest number of sheep in the province, this figure was only 35,5 per 100 peasants.

In the late nineteenth - early twentieth century, the number of cattle in the farms of Uman district gradually decreased. The number of sheep, pigs and goats was declining, while the number of cattle and horses was gradually

increasing. The increase in the number of working cattle in the process of decreasing its total number testified to the predominance of the needs of working cattle over food needs.

Key words: peasantry, animal husbandry, peasant farms, Uman district, Kyiv province.

Постановка проблеми. Від кількості наділеної землі залежала специфіка сільськогосподарських занять, адже даний показник впливав і на матеріальне забезпечення сільських трударів, визначаючи розмір землі в окремому господарстві. Особливістю правобережних губерній було переважання кількості поміщицької землі над селянською, що визначало характер їх трудових відносин. У пореформений період у сільському господарстві Правобережної України відбулися суттєві зміни. Формувався новий тип селянина-фермера, проте значну частину селянства все ж таки становили бідняки, які змушені були шукати інших засобів для забезпечення існування своїх родин. Важливою галуззю було тваринництво, тенденції розвитку якого значною мірою визначалися підвищенням загальної культури землеробства та скороченням природної кормової бази. Дослідження регіональних аспектів розвитку тваринництва в селянських господарствах у ХІХ ст. дасть змогу проаналізувати місцеві особливості та більш чіткіше увиразнити загальні тенденції в даній галузі.

Аналіз досліджень. При вивченні соціально-економічного становища селянства Київської губернії важливими є дослідження Д. Воєйкова і В. Загоскіна (Воєйков, Загоскин, 1867). Авторами здійснено огляд основних селянських занять, наведені статистичні відомості про обсяги сільськогосподарського виробництва з характеристикою умов праці, рутинної технології та застарілих знарядь праці сільських трударів.

У фундаментальній праці «Статистическое описание Киевской губернии», виданій київським губернатором І. Фундуклеєм (Фундуклей, 1852), висвітлювалося географічне розташування та природні умови, що сприяли розвитку сільського господарства регіону. Автором зроблений приблизний підрахунок поголів'я худоби по повітах Київської губернії, завдяки чому зримо простежується переважаюча роль вівчарства в Уманському повіті та й губернії

загалом, а також в таблицях систематизовано залежність поголів'я худоби від кількості сінокісних земель в господарствах селян і т.д.

М. Столпянський (Столпянский, 1866), приділяючи увагу території та географічному розташуванню губерній, шляхам сполучення, кліматичним показникам, подавав коротку інформацію по кожному з повітів досліджуваних територій, в тому й числі Уманському, описуючи основні заняття населення. Видання «Весь Юго-Западный край» (ВЮЗК, 1913) вміщує загальний огляд губерній, статистичні нариси про промисловість, торгівлю, ринки збуту, шляхи сполучення, що детально характеризувало економічне життя Правобережної України на початку ХХ ст.

Серед опублікованих статистичних видань цінним джерелом є «Памятные книжки Киевской губернии...» (Памятная книжка, 1899; Памятная книжка, 1900) – офіційні довідкові видання Київського губернського статистичного комітету, що дозволяють отримати відомості про чисельність, категорії і заняття сільських жителів, дані економічного характеру, побутового життя селян тощо. Видання дають можливість простежити щорічні зміни в Уманському повіті та Київській губернії й систематизувати інформацію.

Мета статті полягає у здійсненні спроби проаналізувати розвиток тваринництва у селянських господарствах Уманського повіту в ХІХ столітті.

Виклад основного матеріалу. Найціннішим з власності тяглих та напівтяглих селян була худоба. У господарствах піших, городників та бобилів, яких нараховувалося в Київській губернії близько 120 тисяч або зовсім не було великої худоби, або ж селяни обмежувалися однією коровою, волон чи конем на господарство. Дрібну худобу складали віці та свині (Фундуклей, 1852: 318). Станом на 1836 р. у селянських господарствах Уманського повіту перевагу віддавали розведенню овець, що було характерним і для губернії загалом, а відтак вівчарство можна вважати основною галуззю тваринництва у ХІХ ст. Поголів'я робочої худоби у селянських господарствах свідчить про те, що переважну більшість складали піші селяни: на 4 941 селянина припадало лише 1 556 волів та 286 коней (ЦДІАК України. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 264).

Бджільництвом займалися переважно заможніші селяни, так як за право користування придатними для пасік місцями, бджолярі обкладалися податком. Так, мешканці 12 сіл Уманського повіту у вересні 1827 р. скаржилися київському військовому губернатору П. Желтухину на те, що селяни, які мали пасіку, сплачували десятину (1 з 10 вуликів віддавали панові) (Лещенко та ін., 1985: 37).

Київським губернатором І. Фундуклеєм 1845 р. зроблений приблизний підрахунок дрібної худоби у селянських господарства Київської губернії з розрахунку на 475 тис. тяглих і напівтяглих та 437 тис. піших, городників та бобилів (ревізських душ поміщицьких селян) (Фундуклей, 1852: 319). Згідно цих даних, Уманський повіт займав друге місце за кількістю поголів'я овець у поміщицьких селян, яким належало 12,6% цих тварин в губернії. Найвищі показники були в Липовецькому повіті – 12,8%, також значна кількість овець була в Сквирському, Таращанському та Бердичівському повітах. Щодо свинарства, то воно було менш поширеним серед поміщицьких селян Київської губернії ніж вівчарство, в Уманському повіті розводили лише 7% їх поголів'я.

Кількість поголів'я худоби на 100 селянських господарств (1845 р.)

Повіти	На 100 господарств поміщицьких селян в середньому припадало:	
	Овець	Свиней
Київський	341	167
Радомишльський	287	213
Васильківський	271	75
Сквирський	488	256
Бердичівський	470	181
Липовецький	584	186
Таращанський	352	52
Уманський	562	137
Чигиринський	258	141
Черкаський	150	134
Канівський	305	164
В середньому по губернії	351	152

Перевага вівчарства над свинарством була характерною для усієї Київській губернії – 351 шт. на 152 відповідно. В Уманському повіті поряд із одними з найвищих показників по губернії щодо кількості овець у поміщицьких селян –

562 на 100 господарств, поголів'я свиней складало 137 на 100 селянських дворів (Фундуклей, 1852: 320).

Утримання худоби, її поголів'я залежали в першу чергу від кількості сінокісних земель у господарствах селян.

Поголів'я худоби в селянських господарствах Київської губернії в першій половині XIX ст. з розрахунку забезпеченості сінокосами

Повіти	На 100 десятин сінокісних земель поміщицьких селян в середньому припадало:	
	великої худоби (штук)	овець (штук)
Київський	293	280
Радомишльський	149	113
Васильківський	186	143
Сквирський	231	365
Бердичівський	205	272
Липовецький	241	508
Таращанський	196	331
Уманський	182	500
Звенигородський	393	648
Черкаський	305	267
Канівський	649	978
В середньому по губернії	275	400

В Уманському повіті на 1 десятину селянського сінокошу припадало майже 2 голови великої худоби та 5 овець, із середньою кількістю по губернії – близько 3 і 4 відповідно. За розрахунками І. Фундуклея, така пропорція сінокошу була не достатньою для утримання даної худоби. Адже на трьох великих тварин передбачено, приблизно, по одному пуду сіна на добу. А так як укіс з десятини в середньому становив 60 пудів, то взимку поміщицькі селяни могли утримувати худобу лише 2 місяці. Виходячи із середнього показника по губернії, варто наголосити, що різниця між деякими повітами надзвичайно велика, особливо це стосувалося Радомишльського та Канівського повітів. На однакову кількість сінокісної землі в останньому, припадало в шість разів більше худоби, ніж у першому (Фундуклей, 1852: 321). Однак, тут варто враховувати родючість та якість земельних угідь у різних регіонах Київської губернії.

Розведенням власної великої худоби селяни мало займалися: коли воли чи коні ставали непридатними до роботи, то їх відгодовували і продавали, а на отримані кошти купували молодших тварин, яких приганяли, переважно, із сусідніх губерній. Тому і прибутку від великої рогатої худоби та коней селяни майже не отримували, окрім хіба що візницького промислу. Від вівчарства доходом була вовна та приплід, однак даний прибуток був незначним через те, що майже всю вовну селяни використовували для власних потреб, зокрема для пошиття сірків та іншого одягу. Приплід займав місце старих, непридатних у господарстві тварин, яких або ж продавали на ярмарках, або ж забивали для потреб сім'ї. Цінним було не тільки м'ясо та сало, а й шкіра, з якої виготовляли кожухи (Фундуклей, 1852: 322).

З даних на 1897 р. видно, що основу селянського господарства Уманського повіту складало вівчарство – 49,5% тваринництва повіту. Найбільше овець мали селяни Краснопільської, Тальянської і Підвисоцької волостей. А загалом, 18,9% тваринництва повіту складало скотарство, 17,5% – конярство, 13,8% – свинарство та 0,3% – козівництво (Памятная книжка, 1899: 10). Порівняння даних про загальну кількість худоби в Київській губернії з відповідними показниками по селянських господарствах показує, що 91,6% коней, 89,3% великої рогатої худоби, 92,4% овець, 87,5% свиней та 30,3% кіз знаходилося у селянських господарствах.

Не маючи змоги удосконалювати знаряддя праці для польових робіт, що могло значно зменшити потребу в робочій худобі, селяни Київської губернії обробляли землю дерев'яними плугами та боронами, що вимагало значних фізичних зусиль. Порода селянської худоби була простою, так як селяни навіть не намагалися її покращувати, що врешті стосувалося і більшості поміщиків (Памятная книжка, 1900: 20). Наприклад, аналіз статистичних даних по тваринництву Київської губернії за 1899 р. показує, що тонкорунних овець було лише 1,2% від усієї кількості цих тварин. На переважній більшості кінських заводів розводили простих робочих коней, необхідних у господарстві (ЦДІАК України, Ф. 533. Оп. 5. Спр. 998. Арк. 3-5).

Поголів'я худоби в селянських господарствах Київської губернії (1899 р.)

Повіти	Коней	ВРХ	Овець	Кіз	Свиней
Київський	32425	74373	81128	603	56582
Бердичівський	48036	57266	77991	415	23782
Васильківський	41741	52342	82953	177	29204
Звенигородський	22162	35495	76415	184	23890
Канівський	16944	30545	58778	486	22330
Липовецький	28915	31426	60957	–	23753
Радомишльський	36211	84437	64625	508	54759
Сквирський	36628	39153	81072	230	27039
Таращанський	32333	32428	69718	111	23757
Уманський	41130	42659	96500	419	31700
Черкаський	13197	37145	43875	282	30963
Чигиринський	11821	33148	35009	74	22040
Разом	361543	550417	82902	806	369799
			1	4	

З наведених даних можна заключити, що селяни Київської губернії спеціалізувалися на вівчарстві, адже 39,1 % тваринництва становили саме вівці. Найбільшу їх кількість розводили у селянських господарствах Уманського повіту – 96 500 голів, що становило 45,4% від усього тваринництва повіту. В Уманському повіті розводили лише овець простих порід, адже тонкорунних було лише 34 вівці в м. Умань та 95 у повіті. Загалом, тонкорунних овець вирощували лише в Радомишльському та Бердичівському повітах. Поширеним було вівчарство і серед селян Васильківського, Київського та Сквирського повітів. На другому місці за чисельністю поголів'я була велика рогата худоба. Найбільша кількість її знаходилася у селян Радомишльського (34,4% тваринництва повіту) та Київського (30,3%) повітів. В Уманському повіті ВРХ становила 20% тваринництва повіту (Памятная книжка, 1900: 23). Про те, що коні були основною робочою силою в селянських господарствах свідчить той факт, що 91,6% усіх тварин знаходилося саме в селянських господарствах. Найбільше у 1899 р. їх було в Бердичівському, Васильківському та Уманському повітах. В поміщицьких економіях Київської губернії в 1899 р. налічувалося 77 кінських заводів (в Уманському повіті – 10, де знаходилося 473 тварини).

Однак, кількість коней порівняно з селянськими господарствами тут була незначною – лише 3 059 тварин (Памятная книжка, 1900: 23).

Наймеш поширеним в Київській губернії було розведення кіз, яке складало 0,4% тваринництва селян. Найбільшу кількість – 63% їх розводили в Радомишльському повіті, найменшу – в Чигиринському (0,9%). У Липовецькому повіті даний показник взагалі відсутній. В Уманському повіті утримувалося 5,1% кіз губернії, а козівництво тут складало 0,2% від усього тваринництва повіту.

Поголів'я худоби на 100 селян Київської губернії (1899 р.)

Повіти	Коней	ВРХ	Овець	Кіз	Свиней	Разом
Київський	12,4	28,4	31	0,2	21,6	93,6
Бердичівський	26,4	31,4	42,8	0,3	13	113,9
Васильківський	16,1	2,0	32	–	11,2	79,5
Звенигородський	9,3	1,4	32,1	–	10	66,3
Канівський	7,1	1,2	24,6	0,2	9,3	54
Липовецький	16,7	1,8	35,3	–	13,8	84
Радомишльський	17	3,9	30,3	2,3	25,7	115
Сквирський	19	2,3	42,1	0,1	14	95,5
Таращанський	15,3	1,4	33,1	–	11,3	75,1
Уманський	15,1	1,7	35,5	0,1	11,6	78
Черкаський	5,2	1,8	17,5	0,1	12,4	50
Чигиринський	6	1,8	17,8	–	11,2	51,8
В губернії	13,4	2,4	30,9	0,3	13,7	78,7

З наведених даних видно, що наявна кількість худоби в селянських господарствах була недостатньою для їх забезпечення. Вражають показники, що стосувалися кількості коней в селян Чигиринського повіту – 6 штук на 100 осіб та Черкаського – 5,2 на 100 селян. Щодо кількості свиней, то середній

показник в Київській губернії коливався у межах 11-13 на 100 селян, найбільшим він був у Радомишльському та Київському повітах. В Уманському повіті, при найбільшій кількості голів овець в губернії, даний показник становив лише 35,5 на 100 селян. А от у Сквирському повіті, який займав четверте місце за кількістю голів овець, – 42,1. Найвищий показник мав Бердичівський повіт – 42,8, у господарствах якого було на 18 509 голів овець менше, ніж в Уманському повіті. Загалом, найкраще забезпечені худобою були селяни Радомишльського, Бердичівського, Сквирського та Київського повітів, найгірше – Черкаського, Чигиринського та Канівського (Памятная книжка, 1900: 23).

Поголів'я худоби в одному селянському господарстві Київської губернії
(1899 р.)

Повіти	На 1 селянське господарство припадало:					
	Дворів	Коней	ВРХ	Овець	Свиней	Разом
Київський	36 322	0,8	2 ,0	2, 2	1,6	6,6
Бердичівський	25 991	1,8	2 ,2	3, 0	0,9	7,9
Васильківський	37 002	1,1	1 ,4	2, 2	0,7	5,4
Звенигородський	36 826	0,6	0 ,9	2, 0	0,6	4,1
Канівський	30 545	0,5	1 ,0	1, 9	0,7	4,1
Липовецький	22 504	1,4	1 ,3	2, 7	1,0	6,4
Радомишльський	25 001	1,4	3 ,3	2, 5	2,0	9,2
Сквирський	19 749	1,8	1 ,9	4, 1	1,4	9,2
Таращанський	29 091	1,1	1 ,1	2, 3	0,8	5,3
Уманський	45 877	0,8	0 ,8	2, 1	0,7	4,4
Черкаський	46 479	0,2	0 ,7	0, 9	0,6	2,4
Чигиринський	36 958	0,3	0 ,8	0, 9	0,5	2,5
В губернії	39	0,9	1	2, 2	0,9	5,3

	2345		,4	1		
--	------	--	----	---	--	--

З наведених даних видно, що за більшої чисельності населення в повіті а, відповідно, кількості селянських господарств – 45 877, Уманський повіт в загальному забезпеченні худобою мав показник 4,4. Тоді як у Радомишльському та Сквирському він становив 9,2, де кількість дворів порівняно з Уманським повітом була меншою на 20 876 та 26 128 відповідно. Загалом по губернії цей показник складав лише 5,3, що свідчить про недостатність розвитку таких галузей тваринництва як свинарство та конярство (Памятная книжка, 1900: 23).

Порівняння даних за 1897 р. та 1899 р. показує, що кількість худоби у селянських господарствах Уманського повіту зменшилася з 217 688 до 212 408 голів. Зменшення кількості поголів'я стосувалося вівчарства, свинарства та козівництва, водночас поголів'я ВРХ та коней збільшилося на 1 508 та 3 141 тварину відповідно. Збільшення кількості робочої худоби у процесі зменшення її загального числа свідчить про перевагу потреби робочої худоби над продовольчими потребами.

У пореформений період тваринництво в Київській губернії велося традиційним способом. Велике значення для відгодівлі худоби мали луки, долини з перелісками, різноманітні вигони для домашніх тварин, а подекуди й відгінні пасовища. З розвитком ринкових відносин, що стимулював розширення посівних площ, вільні простори губернії розорювалися і засівалися зерновими культурами. Кормова база тваринництва скорочувалася. Окрім того, не сприяв розвитку тваринництва низький рівень селекції, не налагодженість транспортування худоби та м'яса через майже повну відсутність холодильних систем і спеціального обладнання на залізничних шляхах, застаріла ветеринарна служба тощо. До того ж, розвиток тваринництва гальмувався низьким рівнем споживання м'ясних і молочних продуктів у містах (Мельник Л., 1974: 75). Та попри це, в правобережних губерніях, зокрема Київській, розширюється кормова база для стаціонарної відгодівлі худоби. Значна кількість цукрових, винокурних та пивоварних заводів почали забезпечувати

худобу кормами – буряковим жомом, мелясою, пивною гущею та побічними продуктами переробки картоплі на крохмаль (Мочернюк, 2014: 28).

На початку ХХ ст. в Київській губернії з'явилася мережа спеціалізованих приватновласницьких господарств м'ясного та молочного напрямів. Відбувався перехід до утримання ВРХ у стійлах. У складі Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства у 1913 р. нараховувалося 12 приватновласницьких господарств і 2 тваринницьких союзи. Зокрема, в Уманському повіті налічувалося щонайменше п'ять спеціалізованих господарств з чисельністю корів від 38 до 60 голів (Мочернюк, 2014: 29).

Висновки. Таким чином, успішне ведення сільського господарства, попри родючість ґрунтів, залежало ще й від забезпеченості тягловою силою та свійською худобою. Тваринництво було традиційним заняттям селянства і рентабельність їх господарств значною мірою залежало від його розвитку. Порівняння даних про загальну кількість худоби в Київській губернії з відповідними показниками по селянських господарствах показує, що наприкінці ХІХ ст. 91,6 % коней, 89,3 % великої рогатої худоби, 92,4 % овець, 87,5 % свиней та 30,3 % кіз знаходилося саме у селянських господарствах. Не зважаючи на це, селянські господарства все ж не були достатньо забезпечені худобою, що впливало на стан сільського господарства та забезпеченість селян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Воейков Д., Загоскин В., 1867 - Воейков Д., Загоскин В. Статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле. Санкт-Петербург: Тип. Безобразова и комп., 1867. 144 с.
- Воейков Д., Загоскин В., 1867 - Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1867. 405 с.
- ВЮЗК, 1913 - Весь Юго-Западный край, 1913. Киев: Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.
- Лещенко М. та ін., 1985 - Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.: 3б. док. і матеріалів АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: М. Н. Лещенко (відп. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1985. 504 с.
- Мельник Л., 1974 - Мельник Л. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки ХІХ ст.) // *Український історичний журнал*. 1974. № 10. С. 73-79.
- Мочернюк Я. 2014 - Мочернюк Я. Основні тенденції розвитку тваринництва у Київській губернії у пореформений період // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. Голов. ред. І. Зуляк ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль. 2014. Вип. 1, Ч. 2. С. 27-30.
- Памятная книжка, 1899 - Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год, Издание Киевского Губернского Статистического комитета, 1899, Киев: Киевская Губернская Типография, X., 32, 327 с.
- Памятная книжка, 1900 - Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год, Издание Киевского Губернского Статистического комитета, 1900, Киев: Киевская Губернская Типография, VIII, 56, 534, 27 с.

Столпянский Н., 1866 - Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и Ко, 1866. 200 с.
Фундуклей И., 1852 - Статистическое описание Киевской губернии, изданное И. Фундуклеем. Ч.2, Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. 572 с.
ЦДІАК України - Центральний державний історичний архів України.
ЦДІАК України - Центральний державний історичний архів України.

REFERENCES

Voeikov D., Zahoskyn V., 1867 - Voeikov D., Zahoskyn V. Statysticheskiye svedeniya o raspredelenyy zemlevladyeni, o tsennosti ymenyi y o krestianskom dele [Statistical information about the distribution of land holdings, about the value of estates and about the peasant business]. Sankt-Peterburh: Typ. Bezobrazova y komp., 1867. 144 s. [in Russian].
Voeikov D., Zahoskyn V., 1867 - Voeikov D., Zahoskyn V. Kyevskaia hubernya [Kiev province]. Sankt-Peterburh. 1867. 405 s. [in Russian].
VluZK, 1913 - Ves Yuho-Zapadnyy kraj, 1913 [The entire Southwest Territory, 1913]. Kyev: Typ. L. M. Fysha y P. E. Volfsona, 1913. 1115 s. [in Russian].
Leshchenko M. ta in., 1985 - Selianskiy rukh na Ukraini. 1826–1849 rr. [Peasant movement in Ukraine. 1826-1849]. 3b. dok. i materialiv AN URSS. In-t istorii; Redkol.: M. N. Leshchenko (vidp. red.) ta in. K.: Nauk. dumka, 1985. 504 s. [in Ukrainian].
Melnyk L., 1974 - Melnyk L. Pro rozvytok kapitalizmu u velykykh pomishchytskykh hospodarstvakh Pravoberezhnoi Ukrainy (60–90-ti roky XIX st.) [On the development of capitalism in the large landed estates of the Right Bank of Ukraine (60-90s of the XIX century)]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1974. № 10. S. 73-79 [in Ukrainian].
Mocherniuk Ya. 2014 - Mocherniuk Ya. Osnovni tendentsii rozvytku tvarynnytstva u Kyivskii hubernii u poreformeniy period [The main trends in the development of animal husbandry in the Kiev province in the post-reform period]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii. Holov. red. I. Zuliak ; redkol.: M. Aleksiiyevets, L. Aleksiiyevets, M. Barmak [ta in.]. Ternopil. 2014. Vyp. 1, Ch. 2. S. 27-30 [in Ukrainian].
Pamyatnaya knizhka, 1899 - Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1899 god [The memorial book of the Kyiv province in 1899]. Izdaniye Kiyevskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1899, Kiyev: Kiyevskaya Gubernskaya Tipografiya, X, 32, 327 s. [in Russian].
Pamyatnaya knizhka, 1900 - Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1901 god [The memorial book of the Kyiv province in 1901]. Izdaniye Kiyevskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1900, Kiyev: Kiyevskaya Gubernskaya Tipografiya, VIII, 56, 534, 27 s. [in Russian].
Stolpianskyi N., 1866 -. Stolpianskyi N. Devyat hubernyi Zapadno-Russkoho kraia v topografycheskom, heografycheskom, statystycheskom, ekonomycheskom y ystorycheskom otnoshenyakh [Nine provinces of the West Russian Territory in topographic, geographic, statistical, economic and historical terms]. Sankt-Peterburh: Typ. Hohenfeldena y Ko. 1866. 200 s. [in Russian].
Funduklei Y., 1852 - Statysticheskoe opysanye Kyevskei hubernyy [Statistical description of the Kiev province], yzdannoe Y. Fundukleem. Ch.2, Sankt-Peterburh: Typografiya Mynysterstva vnutrennykh del, 1852. 572 s. [in Russian]
TsDIAK Ukrainy - Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [The Central State Historical Archive of Ukraine] [in Ukrainian].
TsDIAK Ukrainy - Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [The Central State Historical Archive of Ukraine] [in Ukrainian].